

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 37 (1951)

Artikel: Las scartiras romontschas digl Avat Adalbert de Funs (1696-1716)
Autor: Müller, Iso / Gadola, Guglielm
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-882025>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 16.02.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Las scartiras romontschas digl Avat

Adalbert de Funs

(1696 — 1716)

da P. Iso Müller O. S. B.

(Per romontsch da Guglielm Gadola, Cuera)

1. Introducziun

Dals 1662 naven ein pli e pli bia paders romontschs entrai en claustra de Mustér, aschia ch' ei eran già 1685 in tozzel. Ultra de quels vegnan aunc in miez tozzel frars (bruoders). Ei era pia uras d'era cultivar il Romontsch en claustra. Perquei ha già Avat Adalbert II. de Medell (1655 — 96) scret pils frars, che capevan ni ils cudischs spirituals latins ni ils tudestgs, meditaziuns en lungatg romontsch e quei per scadin di digl onn. Deplorablamein existan quellas *M e d i t a z i u n s* buca pli.¹

Siu successur ei stau Adalbert III. de Funs (1696 — 1716), ch' era sez oriunds della vischnaunca de Mustér. Il pievel, siu lungatg e ses basegns ha el empriu d'enconuscher aunc meglier sco plevon de Sumvitg, nua ch' el ha operau da 1680 entochen gl' avrel 1686.² Silsuenter ha el eregiu en claustra, sin camond de siu avat, il *Cursus theologicus* en tschun toms, ch' ei vegnius screts pils students della teologia (in commodum iuventutis). Donn e puccau, ch' aunc negin teolog ha elegiu quell' ovra per object de ses studis. Aunc meglier ha el empriu ded

¹ Wenzini *Descriptio Disertinensis* ed. Decurtins 1882 p. 26 (Catalog della fin dil 18 avel s. ord. *Miscellanea van der Meer*).

² *Bündnerisches Monatsblatt* 1921 p. 356, 358, 361 — 62. Spescha ed. Pieth-Hager 1913 p. 498 numna Defuns in dils megliers predicaturs.

enconuscher sia patria entras ses studis historics. Onns ora ha el furniu material per l' historia della claustra al renomau P. Jean Mabillon; pli tard, essend daventaus avat, ha el era elaborau las *Annales* dell' abbazia, sco era in excerpt de quellas, l' aschinumnada *Synopsis*, dalla quala nus vegnin aunc a plidar.

Sias empremas lavurs romontschas pertuccavan en scadin cass la regla de s. Benedetg ed il *Martyrolog Roman*. Domisduas ovras ein bein stadas destinadas pils frars seculars (bruoders) della claustra. Deplorablamein ein omisduas translaziuns — ch' ein buca stadas stampadas e che stevan avon maun mo en manuscret — idas a piarder, bein entras igl incendi claustral de 1799.³ La translaziun della Regla de s. Benedetg ei bein stada la suletta emprova de tala tempra. Nus udin mai pli ad allegond ina translaziun de pli tard. Pertenent il Martyrologi savein nus buca capir ch' ei setractavi mo de nums e dellas pli necessarias declaraziuns de quels, mobein d' ina cuorta descripziun della veta dils sogns u legenda. Essend ch' il P. caputschin Zacharias da Salo ha creau ina tala en siu Candelier 1685 — 87⁴ en vasta dimensiun, vegn quei Martyrologi d' avat Adalbert de Funs bein ad esser vegnius screts avon!

2. Il cudisch de suandar Cristus

Probabel ha era il Cudisch de suandar Cristus finamiras internas della claustra. Pertgei ch' ins legeva quei cudisch de meditaziun cun predilecziun en las claustras e quei la sera, u duront tscheina ni avon il complet, a quala occasiun s. Benedetg veva perscret lectura ord las *Collationes* de Cassian ni ord

³ Wenzini *Descripzio* l. c. p. 27. Leutier *Spescha* l. c. p. 58. Decurtins C., *Rätomanische Chrestomathie* 4 (1911) 673, 711. Sin communicaziuns orales de Spescha sefundescha era J. G. Ebel, *Anleitung die Schweiz zu bereisen* 1 (1809) 276: «Die Übersetzung der Regel des H. Benedikt und des römischen Martirer-Buchs mit Zusätzen und diejenige, welche Fürstabt Adelbert de Funs uns in seiner Handschrift hinterlassen hat . . . »

⁴ Gadola Guglielm: *La Glisch sin il candelier invidada*. Ischi XXXIV, 89 — 121.

las Vitae Patrum (cap. 42).⁵ L' *Imitatio Christi* era ton pli beinvegnida als Benedictins, essend ch' ins carteva — tenor scrutažiuns da Constantin Cajetan, 1614 — ch' igl autur seigi igl avat italian Johannes Gersen dil 13 avel tschentaner. Sut quei num d' autur ein era las treis empremas ediziuns tudestgas compa ridas 1672, 1683 e 1715 ord la stampa della claustra de Nossadunnaun; la davosa ediziun de 1715 ha schizun purtau in portret digl autur, l' existenza dil qual stat aunc oz en discussiun.⁶ A quellas ediziuns ei avat Adalbert s' adaptaus, secloma gie il tettel de sia ovra:

«Digl Venerabil Johannes Gersen, Avat de Vercell digl Uorden de soing Benedeg: Digl Suondar Christum. Quater Codishs. Shantai giù è squicciai en Romonsh Typis Monasteri Desertinensis. 1716.»

Il translatur indichescha buca siu num; ella prefaziun enzina el mo la noda-casa: Pader Religius della Claustra de Mustér, che hagi interpretu quella lavur «per niz è consolaziun dils Grishuns.» Ch' igl autur ei stau avat de Funs, savein nus prender ord il rodel dellas Scartiras de Mustér, compilaus alla fin dil 18 avel tschentaner.⁷ Era P. Placi Spescha († 1833) indichescha expressivamein nies avat per autur.⁸ Ei para ch' il cudisch ei vegnius stampaus dal temps ch' igl avat de Funs viveva aunc, mo ch' ei lu morts gest quei onn ch' il cudisch ei compariu. El veva la modesta maniera de buca aschunscher siu num allas ovras de siu spért (pareglia Synopsis).

Setract' ei veramein d' ina translaziun dell' enconuschenta *Imitatio Christi*? De quei dubitava 1870 il litterar-historicher

⁵ Leusura Maria Einsiedeln 1949 p. 222. Podà che la lectura della *Imitatio* ei vegnida da Dillingen a Mustér. Schweizer Rundschau. 1950 p. 51 (sur Stöcklin). Per Muri mira Age quod agis 1774 p. 94: lectio pomeridiana ex Imitatione Christi (Archiv della claustra de Mustér).

⁶ Benziger K. Geschichte des Buchgewerbes im Stifte Einsiedeln 1912 p. 258, 261, 268. Leutier Lexikon für Theologie und Kirche 7 (1938) 423. Era Zacharias da Salo teneva ferm vid Gersen en siu Spiegel de devoziun 1665. Ischi 1947 pagina 50.

⁷ Wenzini Descriptio Disertinensis 1882 p. 27 indichescha per liug de stampa Panaduz. Sch' ei setracta buca d' ina errur, stuess quei sereferir sin ina secunda ediziun. Il medem catalog citescha era mo la IIa. ed. della Consolaziun de 1702, buca l' emprema de 1690.

⁸ Spescha ed. Pieth-Hager 1913 p. 58. Decurtins C., Rätoromanische Chrestomathie 4 (1911) 673, 710, 711.

F. Rausch, che ha scret: «Johannes Gersen, pader benedictin de Mustér, ha ediu 1716 ina scartira instructiva de suandar Cristus, che vegn zuar buc a pèr a quella de Kempis.»⁹ Quei ei buca ina remarca gígina dil Rausch! Sco pliras remarcas muossan, ha veramein nies avat translatau verbalmein igl enconuschent Cudisch de suandar Cristus. Ei setracta pia buca mo d'ina descripziun, mobein d'ina translaziun — e d'ina buna. Già P. Pl. Spescha ha detg d'avat Adalbert III: «El ha translatau dal latin el lungatg retic ils quater cudischs della imitatione Christi bein e finamein.»¹⁰ E Caspar Decurtins ha punctuau en sia Historia della litteratura retoromontscha ch'igl avat hagi vertiu siu original «exemplaricamein per romontsch.»¹¹ Il patratg de translatar quei grondius cudisch en siu lungatg mumma, ei tuttavia staus ventireivels, han gie era novas translaziuns suandau quella el 19/20 avel tschentaner, aschia quellas de Camenisch, Tuor e la pli nova da dr. Benedetg Giger.

3. Segira Via

Sco la Synopsis e l'Imitatio ei era la Segira via tier il Parvis, in voluminus cudisch de 226 paginas, squitschaus 1751 ella stampa claustrala, senza num digl autur. Denton tradescha già il sura citau rodel dil 18 avel tschentaner avat de Funs sco autur. Il fatg che l'ovra compara pèr 35 onns suenter la mort digl autur, fa nuota smarvegliar, sche nus savein co las relaziuns de stampa eran da lezzas uras en tals e semegliants cass.¹² Pli remarcabel eis ei, ch' il num digl autur ei buc indicau sut il tetel suenter tons onns dapi la mort digl avat. Mo l'animitad era da gliez temps usitada, per ex. era tiels Mauriners, e dal temps della stampa era a Mustér, sco enzacontas ovras de P. Maurus Venzin († 1745) muossan si. Dapli va il cuntegn zun bein a prau cun quei che nus savein schiglioc aunc digl avat. Onns ora ha el funzionau sco plevon de Sumvitg e lu puspei sco lectur della teologia en claustra. Per quei motiv la buna

⁹ Rausch F., Geschichte der Literatur des Rhäto-Romanischen Volkes 1870 p. 87.

¹⁰ Spescha l. c.

¹¹ Decurtins en Gröbers Grundriss der Romanischen Philologie 3 (1897) 251.

¹² La Helvetia santca da H. Murer († 1628) ei comparida pèr 1648 en squetsch.

disposiziun dell' ovra, che vul menar ils cartents de sepreparar all' ura della mort già duront ils dis de sanadad e malsogna. Quella lavur ei denton buca mo in cudisch d' oraziun e devoziun per glieud veglia e malsauns; ell' ei ensumma in muossavia della veta cristiana. Ella porscha depli che la corrispondenta «Mira de bein morir» da P. Carli Decurtins 1691.

Characteristics ein ils numerus citads ord la S. Scartira quels ord ils Babs della Baselgia (Augustin, Ambriesch, Geronimi, Baseli e Chrisost, sco era quels ord las ovras de s. Tumaish d' Aquin.¹³ Mo era la litteratura hagiografica e mistica enconuscha nies autur, entschiet cun Areopagita entochen Seuse e da Gion de Diu entochen Filipp Neri. L' ura spirituala cun sias meditaziuns sur igl endirar dil Salvader (p. 28 — 33) van sur il cudisch de messa de P. Pl. Rütimann 1687 — anavos sin Nicolaus de Lyra († 1340). Las numerosas episodas e sentenzias dils Sogns ha el priu, tenor atgna indicaziun (p. 140, 205), ord l' ovra hagiografica dil Cartauser Surius (De probatis Sanctorum historiis 6 volums 1570 — 75). Sia corrispondenza culs Mauriners ha era destedau en el gust e plascher pella litt. aszetica della Frontscha.¹⁴ Mo era ils excerpts de lectura ord l' historia missionarica dils Gesuits spagnols-portugals dat perdetga de ses interess per las tiaras catolicas dellas Pyreneas, che vevan lur deposit a Milaun entochen 1714. Ins sto veramein sesmarvegliar de sias enconuschientschas davart la personalitad dil retg Philipp II († 1598), la dolorosa e davosa malsogna dil qual muossa — tenor nies autur — ch' il retg eri buca mo «signur e patrun de ses subdits, mobein era meister sur sesez e sias pissiuns» (p. 179). L' extendida e simpatica descripziun de ses davos dis commuenta nus buca pauc, havend nus gie obteniu pér 1938 ina aschi rara e simpatica hagiografia dil retg spagnol da L. Pfandl.

¹³ P. 20, 140, 169, 170. Sin in rutinau teolog muossa era l' expressiun la cumina regla (p. 20) = communis regula. Remarcabla ei era la referenza sin Hugo de St. Victor p. 216 — 17.

¹⁴ P. 172 raquenta igl autur della «nova Frontscha, ussa entirameing convertida tier la vera Cardientscha», che sa sereferir sulettamein silla soluziun digl edict de Nantes entras Duitg XIV, 1685. Sco missionari de quella tiara alleghescha el extendidamein P. Paul le Gusne, davart il qual jeu hai anflau nuot. P. 196 alleghescha nies cudisch La vie de Mademoiselle de Neuvillars par le P. Nicolas du Sault, Paris 1649. Par. Sommervogel C., Bibliothèque de la Compagnie de Jesus. Bibliographie VII. p. 658 f. Communica da sgr. Joh. Gisler, cand. phil. Fribourg.

Phot. P. N. Widmer

Adalbert III de Funs

Avat 1696 — 1716

Nies aszet preferescha ensumma las citaziuns de personalitads principalas, entschiet cun Carli il Grond e Duitg il Pietus entochen giu tier Ferdinand il Catolic e princessa Maria de Parma.¹⁵ Quella posiziun corrispunda diltuttatg alla mentalitad aristocratica-cuortila dil temps baroc. Mo era humanists barocs survegnan il plaid, aschia sper il Pulac Hosius († 1579) oravontut igl Hollandès Lipsius († 1606), che nies avat respecta per «in niebel Shentilum» e la tempra religiosa dil qual el descriva (p. 165). Quei tut va bein a prau cun sias profundas enconuschientschas historicas-ecclesiasticas, ch'igl autur possedeve tenor perdetga de sia historia claustrala, della Synopsis ed oravontut dellas Annalas.¹⁶ Per in benedictin de Mustér plaيدا era la repetida menziun de s. Benedetg, lu era de s. Culastia e Matilda, de s. Placi e s. Sigisbert, s. Martin e s. Adalgott. San ins era buca — per motivs interns — mussar si absolutamein che avat Adalbert de Funs ei staus igl autur, sche san quels tuttina fundar e sustener ils indecis externs.

Secapescha ch'igl ei cun quei aunc buca detg, ch'il cudisch avon maun mondi en tuttas sias parts anavos sin avat Adalbert III. Diversas e pli pintgas midadas ein veseivlas. Aluis Gonzaga e Stanislaus Costca vegnan gia titulai sogns, a quala honur els arrivon per 1726 (p. 141, 146). Ei semuossa era ch'ils citads ord la S. Scartira dellas duas empremas parts ein dai exclusivamein per romontsch, quels della tiarza per latin (p. 135 ff.).

Era l'ortografia ei differenta de quella dil Cudisch de suandar Cristus.¹⁷ Ei seresulta pia ch'enzatgi sto haver reelaborau l'ovra finida, ni meglier detg: nunfinida digl avat. Aschia alleghescha P. Pl. Spescha che forsa P. Adalgott Gieriet hagi scret l'ovra.¹⁸ Quei po star en quei senn che lez ha probabel procurau ella per il squetsch. Igl autur po el strusch esser, havend

¹⁵ Ei setracta bein de Maria Catrina (1637 — 84), principessa de Parma, ch'ei d'aventada Carmelita. Isenburg K. v., Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten II. Taf. 127. A medema maniera ein las principessas de Gonzaga citadas tier Salo, Il Candelier VII. 112, 115.

¹⁶ Zeitschrift f. Schweiz. Geschichte 1933 p. 468 — 73.

¹⁷ Pareglia: Cud. de suandar Cr. cun la Sagira via: she, sche, negin, naging, jou, jau, enceiver, entscheiver, mincagi, mintga di, ciou, cau., figl, filg, ciel, tschiel, aunc, aung e. a. v.

¹⁸ Aschia Gadola G. el Bnüdnerisches Monatsblatt 1934 p. 252. Il passus de Spescha, Pl. Sp. 26 p. 89 (archiv della claustra).

el fatg profess pér 1747 e ch' el ei vegnius spiritual 1753, pia suenter la stampa dil cudisch. La Segira Via presumescha senza dubi in erudit teolog ed in plevon experimentau.

La Cuorta Memoria

Per capir il cuntegn della Cuorta Memoria, stuein nus gl' emprem enconuscher la Synopsis Annalium Monasterii Desertinensis. P. Justus Berther († 1736) scriva expressivamein: «La Synopsis u cuorta descripziun della Casa de Diu ha el (avat Adalbertus de Funs) scret 1696.»¹⁹ Avat Marian de Castelberg menzionescha medemamein 1734 che «siu antecessur Adalbert III ha scret las Annalas resp. l' historia della Claustra.»²⁰ Per autur dellas Annalas indichescha era il rodel de cudischs dil 18 avel tschentaner avat Adalbert III de Funs.²¹ P. Pl. Spescha († 1833) numna expressivamein aschibein las Annalas sco la Synopsis in' ovra d' avat Adalbert III. Ch' el hagi pia compilau da 1696 — 1715 sia gronda cronica claustrala, sco era igl excerpt e quei duront il temps de sia regenza abbaziala 1696 — 1716.²²

Era arguments interns plaidan persunter. Igl autur ha naturalmein menau la cronica extendidamein entochen la mort de siu antecessur Adalbert II de Medell 1696. Describer si' atgna perioda abbaziala, saveva el secapescha buc. Da l' autra vart menzionescha el tuttina ils dus impurtonts evenements laconicamein, l' uiara de Sagogn de 1701 e la missiun de 1705, ch' el surpassa per motiv ch' ei eran gia descrets zanu' auter (quae omnia, cum alibi fuse descripta habeantur, hic consulto omitenda duximus).²³

Mo nus stuein ira pli lunsch che 1705. La Synopsis alleghescha arisguard igl onn 1647, che l' alp Schetgia (= Stgegial!) sil Lucmagn seigi puspei vegnida restituida alla claustra 1707. Igl

¹⁹ Die Disentiser Klosterchronik vom Jahre 1696. Zeitschrift f. Schweizerische Geschichte 1933 p. 417 ff.

²⁰ ND fol. 276 p. 3 tier 1734. Rapport de P. Maurus Venzin.

²¹ Wenzini Descriptio Desertinensis ed. Decurtins 1882 p. 27. Ord il 18 avel tschentaner deriva era il resp. attest el Diari de Berther p. 415.

²² Pieth-Hager, P. Pl. Spescha 1913 p. 58, leutier 35 ed Introducziun p. 100.

²³ Davart l' uiara de Sagogn mira giusut cap. 5. La Missiun de 1705 ei scretta per tudestg. Leusura Bündnerisches Monatsblatt 1944 p. 178 ff.

atur ha pia scret siu excerpt suenter gliez onn. Aunc pli exact tradescha a nus igl atur siu onn, sch' el va, ludond la cura dellas olmas a Nossadunna della Glisch anavos sin siu agen onn 1709 (Synopsis 1664: usque ad hunc annum 1709, quo haec scribimus). Descrivend la corrupziun dil cumin, ha el gia igl onn 1710 en égl, pil qual ins distribueva gia daners d' unschida (Synopsis 1664: usque ad hunc annum 1710). Igl onn 1709 ston ins era fixar pigl onn d' origin, essend ch' igl exemplar vegl della Synopsis datescha: Desertinae VI. Decembris Anno a Partu Virginis 1709 (26 nov.) Cun igl exact medem datum e culla medema scartira ei era igl exemplar tarmess als Mauriners screts, che tradescha denton il copist: Descripsit Pater Purpurinus Schmid a Grüneck sacerdos et Monachus ibidem (Ms. lat. 13 934 della Biblioteca nazionale Paris). Igl atun 1710 sesanflava quella copia era els mauns dil pader mauriner Massuet.²⁴ Perquei atgein nus considerar 1709 pigl onn della terminaziun della Synopsis. Cun quei va era a prau ch' igl avat scriva gl' atun 1709 a ses confrars franzos, el vegni a tarmetter l' ovra aschi bauld sco pusseivel. Sentelli ch' el vess gia tarmess avon quella per las Annalas de Mabilon, de 1703, sch' el havess gia giu terminau quella. Igl ei era nuncapeivel, pertgei nies historiograf de Mustér, che steva gia dapi 1684 en viva corrispondenza culs Mauriners e che ha tarmess inbienton material de Mustér a Paris, ha mai menzionau quella sia lavur e ch' el ha mai communicau nuot als confrars Mauriners davart quella.²⁵ Perquei datein nus naven da cheu la Synopsis cul datum definitiv de 1709.

Quei excerpt sereferescha differentas ga sillas Annalas, sil material ch' el sefundescha. Igl onn 1696, indicaus da P. Justus Berther per la Synopsis, pudess sereferir sillas Annalas. In sustegn persunter dat P. Pl. Spescha († 1833), che di espressivamein d' avat Adalbert III.: «El impundeva bunamein gl' entir temps de sia regenza per rimnar ed ordinar las antiquitads e l' historia della claustra e della contrada. El ha scret ella en 6 volums quart e tratg ordlunder in excerpt.»²⁶ Ins savess pren-

²⁴ Heer G., Johannes Mabillon und die Schweizer Benediktiner 1938 p. 341.

²⁵ Aschia Heer p. 340, leutier p. 256.

²⁶ Spescha p. 58. Che P. Pl. ei buc adina exacts cun notizias historicas, ei enconuscent. Sias Notas (!) ex annalibus Desertinensibus en Pl. Sp. 31a digl Archiv claustral, pudessen medemamein esser mo in excerpt ord la Synopsis.

der lunderora ch'igl autur seigi sesentius obligaus, suenter sia elecziun sco avat, d'elaborar siu material rimnau ad ina gronda ed unificada ovra annalica. Quella finamira ha fatschentau el in liung temps de sia regenza, podà in decenni. Pertenent il meini de P. Placi Sp. indicheschan il rodel dil 18 avel tschentaner ed il Diari de Berther in'ovra de 7 volums e buca mo de 6.²⁷ Quei pudess esser exact. Nus savein numnadamein ch'il 5 avel tractava il 15 avel tschentaner sin buca meins che 350 paginas e ch'il 7 avel tom entscheiva cul temps suenter la mort digl avat Christian de Castelberg († 1584). Che la spartgida en religiun ei vegnida tractada extendidamein en in agen 6 avel tom, corrispunda al caracter per part polemic della Synopsis.²⁸

Probabel vegn el era ad haver aschunschau niev material a sia gronda ovra collectana duront sia entira veta. En sia part principala ston las Annalas digl avat esser stadas avon maun gia avon 1709, il datum della Synopsis. En questa ovra pli cuorta sereferescha de Funs aunc a caschun della viseta de s. Carli Borromeo de 1581 expressivamein sin ina descripziun correspondentia ellas Annalas (in annalibus invenies hoc anno per multa folia). Consequentamein era pia il 5 avel tom gia finius da lezzasuras. Il material dil 17 avel tschentaner rasa la Synopsis ora fetg e stagn, aschia ch'ins capescha ch'ins stueva cheu buca pli sereferir sillas Annalas.

Per quei constatein nus: I g l e x c e r p t o r d l a s A n n a l a s, l a S y n o p s i s e i v e g n i d a t e r m i n a d a 1709. Quella lavur sefundescha segiramein e quei sil pli pauc entochen el 16 avel tschentaner, mo probabel era entochen el 17 avel, q. v. d. entochen all'entschatta dil regiment digl autur 1696, sils 7 volums dellas Annalas. Quella gronda ovra apologetica-representativa che risguardava l'istoria ecclesiastica en general, ha pia priu sia entschatta e siu decuors da 1696 entochen 1709. Deploablamein eis ella ida a frusta a caschun digl incendi de 1799. Conservada ei mo pli en paucs exemplars la Synopsis.

Mo ussa tier nies tema: S y n o p s i s e C u o r t a M e m o r i a. Ils manuscrets de quella cronica dateschan il pli bauld ed

²⁷ Zeitschrift f. Schweiz. Geschichte 1933 p. 468 — 72, leutier Diari de Berther p. 415: «P. Coelestin Berchter 7 böucher annales Disertinenses geschriben Adelberti 3.» P. Coelestin ha fatg profess 1711 ed ei morts 1744.

²⁸ l. c. 430 — 432.

il pli savens ord la secunda mesadad dil 18 avel tschentaner.²⁹ Essend ch'ei setracta de copias de differents vitgs e valladas dil Rein anteriur, tradeschan ellas era secund liug e temps in tut agen caracter linguistic; ellas ein denton quei che pertegn la substantza dil text, malgrad sviaziuns, de medem cuntegn.³⁰

Che la cronica va anavos silla Synopsis annunzia ni il tetel ni schiglioc ina remarca dil text. Mo aschigleiti ch'ins pareglia exactamein il cuntegn dil text culla Synopsis, fastiseschan ins immediat che la Cuorta Memoria ei nuot auter ch'ina per part extendida e verbala translaziun della allegada cronica claustrala. Nua ch'ina buca verbala translaziun ei avon maun, leu van sil-meins las duas cronicas parallelmein a prau quei che pertucca il cuntegn. En verdad, ei dat buc ina solia indicaziun historica ella Cuorta Memoria, gie ins astga dir gnanc ina suletta construcziun, che fuss buca prida — quei che pertegn il cuntegn — ord igl original. Sulettamein duas remarcas secundarias dil translatur romontsch, dallas qualas nus vegnin aunc a plidar, san vegnir allegadas. Il pli palpabel sedat la cronica romontscha neu els datums dellas regenzas dils avats ed en tuttas indicaziuns de cefras sco copia della Synopsis.

Nua che la Cuorta Memoria translatescha buca verbalmein, elegia ella, fa bien, tenor certs pugns de vesta. Il tscherchel historic general, che distingueva la cronica latina, lai ella ton sco pusseivel naven, mo accepta ton pli igl interessant dell'istoria locala. Enstagl describer il viadi missionaric de s. Columban sco fundament historic ecclesiastic, surpren nies translatur il lectur semplamein in media res: Anno 613 ei Sointg Sigisbert vegnius a Mustér. Nies historiograf surpassa ils regals dils imperaturs Ottos el 10 avel tschentaner, alleghescha era cun buc in vierv la subordinaziun dell'abbazia sut Brixia egl 11 avel s. .

²⁹ Decurtins C., *Rätoromanische Chrestomathie* 1 (1896) 202 cun las corrispundentas referenzas. Il text dell'entira Cuorta Memoria ei edius da Decurtins egl Archiv glottologico Italiana 7 (1881) 197 — 254 tenor ina copia de Julius Waller de Zignau, scarvon, forsa identics cun igl Julius Antonius Waller, che officiescha 1765 sco scarvon. Archiv della cl. de Mustér: Cadi 1499 — 1799 p. 85. Als tschun manuscrets citai da Decurtins ein aunc d'aschunscher dus: ina copia de Johann Ludwig Casanova de Trun 1799 egl Archiv della cl. de Mustér ed ina de P. Adalbert Baselia de Sumvitg entuorn 1820, ussa en possess de deputau Adalbert Wieland, Sumvitg.

³⁰ Decurtins ha nudau en sia *Chrestomathia* p. 202 — 208 las variantas tier ina part della Cuorta Memoria (sur Augustin Stöcklin).

Nus uдин era buc in soli plaid della renomada donaziun digl imperatur Barbarossa (12 avel s.). La controversa dil Mustér benedictin culla Cuera episcopala vegn buc intavolada. La redemziun (= cumpra) dell'ugadia dils Werdenbergers 1401 encurin nus adumbatten. Ils passadis dil Lucmagn digl imperatur Sigismund (1413 e 1433) mauncan medemamein ella descripziun. Ch' ils avats, en lur qualitat de prencis imperials, vegnevan envidai allas Dietas Imperialas, persequitava la Synopsis entochen viaden el 17 avel tschentaner, la Cuorta Memoria dedichescha a quels evenements buc ina lettera. Nus stuein pia constatar: la Cronica Romontscha supprima sappientivamein tut quei che pertucca l'istoria dil dretg e l'impurtonza dell'abbazia concernent l'economia politica. Dellas vastas annalas digl avat Adalbert III, ein mo pli il rodel dils avats ed in'istoria locala restai.

Quei ch'interessescha nies Romontsch, gliez ein oravontut las pleivs claustralas (1491 e 1656), lu la spartgida en religiun ed ils embrugls grischuns. La sligiazion (= curdada) dils de Vuorz e la mort de Rusca, quei ei temas ch'interesseschan pli fetg igl um cumin che las purgameinas de retgs ed imperaturs. L'introducziun della reforma tridentina e las convenziuns cun la Cadi (1643 e 1648) vegnan punctuadas veseivlamein sco ella Synopsis. Menzionond l'aschinumnada dispeta dellas bullas 1656, vegn igl autur era ad a quella de plidar della partida de Clau Maissen ed annunzia era, currend ordavon a sia descripziun, la mort dil politicher de Sumvitg († 1678). Ferton che la Synopsis relatescha semplamein ch'el seigi vegnius sittaus giu d'in tiradur (a scolpetario), pren cheu la Cuorta Memoria ord la tradiziun populara ed identifichescha quel cul figliel de Maissen. Quei ei atgnamein il sulet supplement propi palpabel tier la Synopsis, secapescha ei era quel aunc problematic.³¹ Nossa Cuorta Memoria terminescha lu sia raquintaziun, menzionond aunc cuortamein l'erecziun della Confraternitad dil s. Scapulier a Mustér 1658. —

Pertgei ch'il fil ei buca vegnius filaus vinavon da 1696 u 1707, ei buca de lignar. Suenter de quei che la Cuorta Memoria veva gia giu priu posiziun encunter Maissen e tractau la que-

³¹ Mira: Castelmur A. v. egl Jahresbericht d. hist.-antiquar. Gesellschaft von Graubünden 1928 p. 96.

stiun dellas pleivs, er' ei negina raschun de quescher sur il process de Maissen (1676 — 78). Forsa cala la cronica per raschun ch'igl autur veva avunda, ni era per motiv de raschuns exteriuras, cugl onn 1658.

Che la Cuorta Memoria noda numerus datums falli, seigi aunc remarcau cheu. Il repetiu copiar ha buca alzau l'exactadad. En tuttacass stuein nus adina consultar en dubis igl original, q. v. d. la Synopsis, la preponderontamein pli clara e segira fontauna.³²

Che la Cuorta Memoria ei la translaziun e la Synopsis igl original, selai era ver ord la translaziun dil text latin. Nus lein mussar mo in exempel:

Eoden anno lues pestilentissima per Communitatem Desertinensem saevire coepit ingenti strage, quae hoc et sequenti anno 1585 plurimos homines e medio sustulit. Quippe ex sola parochia Aethuatiana octingentae, ex Desertinensi quingente et ex Summovicensi quadringentae quinquaginta personae hac peste interiisse referuntur. Haec pestis postmodum a posteris antonomastice «magua» dicta fuit, vulgo «La moria gronda».

En quei medem temps ha ei entschiet a rumper en el Cumin ina tussegada pestilenza de glient, entras la quala enten igl onn 1584 e 1585 in schnueivel pievel ei morts. Solletamein enten la Pfarria de Tujetsch han 800 persunas stoviu tener lau; enten quela de Mustér 500 et a Somvitg 450. Quest onn ei per quei vegnius nomnaus: «igl onn della Moria gronda.»

Sco ins vesa lai il translatur naven passus pli grevs e simplifichescha (par. antonomastice), mo sesprova lu era da l'autra vard de dar la caussa aschi verbalmein sco pusseivel (saevire coepit), s'exprimend denton popular- e drasticamein (schnueivel). Co el ei dependents materialmein, muossa ual quei passus il meglier. Con stretg il translatur setegn vid las expressiuns latinas, muossan cass sco supremus hic annus fuit — igl onn ei staus il davos de viver, sco era presbyter secularis = prèr secular.

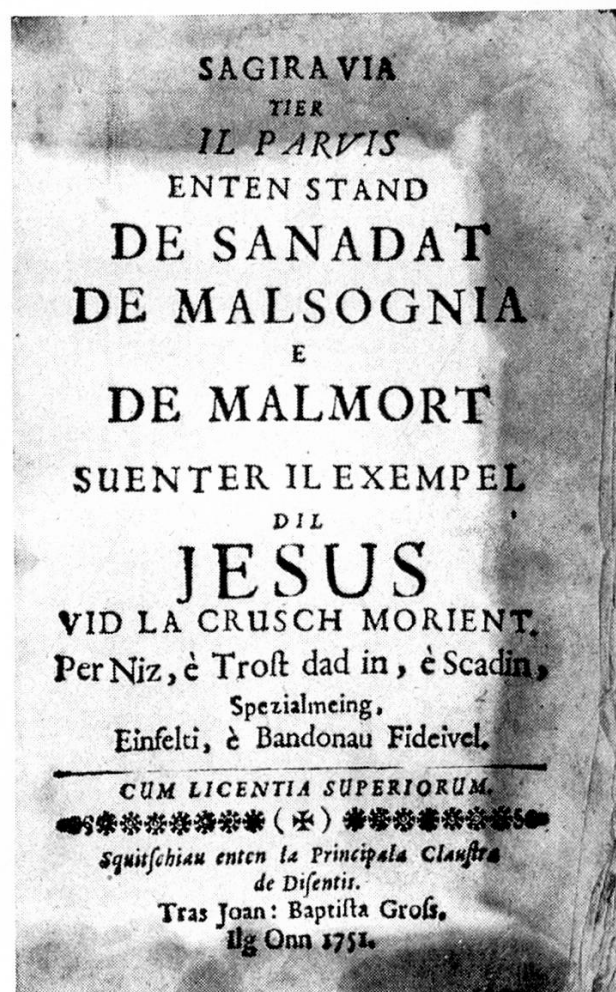
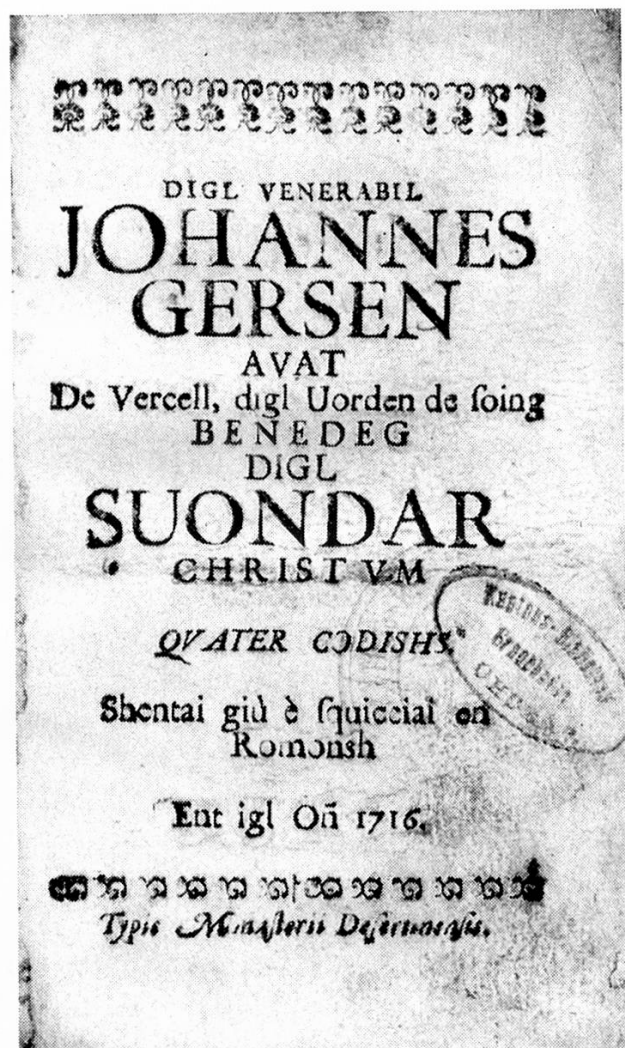
Gia Caspar Decurtins ha fastisau ch' il lungatg della Cuorta Memoria seigi quel de Mustér u Trun. Nies giuven filolog, dr. Alexi Decurtins de Trun, ha medemamein localisau las atgnadads linguisticas generalmein silla Cadi: «Ina ulteriura pretensiun pudess esser zun delicata pertenenent nies text, essend che la

³² Ina resp. excepziun mo p. 247 tiel sarrament dil mistral: In a p e r s u n a e n t a g l d i l p l a i d c h e v e g n a v o n e n t u t t a s c o p i a s d e l l a S y n o p s i s: I n p a r s u r a. Pareglia Wagner-Salis, Rechtsgeschichte des Ct. Graubünden 1887 p. 108.

colur dialectala ei ton sco nulla. Quei che tuna ellas ureglias, ei la modernitad dil text ton arisguard l'ortografia sco quei che pertucca la moda e maniera de s'exprimer. D'ina vard ei quei de contribuir al fatg che nus havein cheu ina translaziun directa ord il latin. Quei ha per conseguenza che la construcziun s'approximescha pli serrau allas isonzas dils lungatgs romontschs. Il medem vala gie era per Adalbert III de Funs e sia translaziun dil Cudisch de suandar Cristus, ch'ei medemamein ord il latin. Ina comparegliaziun cun lezz'ovra lai cuninaga sminar ch'ei se-tracti era tiella Cuorta Memoria dil medem autur. Omisduas ovras ein translatadas en in romontsch elevau e purificau, mo tuttavia buc aschi original. La comparegliaziun muossa denton era ch'igl ei ina lunga via ortograficamein e per part era morfologicamein denter nies text e la *Imitatio Christi*.»

Cu viveva il translatur? Franc suenter 1709, igl onn digl origin della Synopsis, mo da l'autra vart era buca pli tard che ca. 1770, essend che nus enconuschin gia manuscrets ord gliez temps. Secapescha ch'ei era in Grischun, plaيدا el gie «de nossa patria e cara Rhetia» (lat. *toti Rhaetia*). Dapli, ei sto esser stau in de Mustér, sco la remarca davart s. Gada muossa si, ina remarca che deriva buca dalla Synopsis: «Oz il di vegn lau frequentada cun davoziun dils vischins de Mustér.» Il pli probabel eis ei stau in pader della claustra de Mustér. Avat Adalbert III che ha compilau la Synopsis vegn strusch ad esser gl'autur de quella translaziun. Per ina havess el saviu disponer mo dil temps de 1709 — 1716 per quella, durant ils quals onns el ha giu de lugar autras lavurs, sco era la translaziun dil Cud. de suandar Cristus. Da l'autra vard fuss il perdert avat franc buc aschi locals, gie bunamein senza giudeci quei che pertucca l'elecziun dils texts. Segir eis ei ch'el vess giu pli gronda capientscha per la muntada medievals dell'abbazia. El fuss ulteriuramein era buca setenius aschi verbalmein vid il text latin, mobein anflau ina fuorma pli libra en expressiuns, essend ch'el dominava gie la materia diltuttafatg.

Priu tut savein nus pia dir ch' il resultat de nossa scrutaziun lai ver che la Cuorta Memoria ei buc in'ovra historica independenta, anzi mo in rodel d'avats, excerptaus ord la Synopsis, che bein in pader u frar (bruoder) de Mustér ha procurau viers la mesadad dil 18 avel en lungatg romontsch — e che ha giu ina ualti gronda derasaziun viers la fin dil 18 avel tschentaner.

Ovras digl Avat Adalbert III de Funs
 (Pagina dil tetel)

5. L' uïara de Sagogn

Ella Synopsis menzionescha avat Adalbert III sez, che davart l' uïara de Sagogn detti aunc «enzanu' auter in' extendida descripziun» (cum alibi fuse descripta habeantur, hic consulto ommitenda duximus. Ad 1701 resp. 1705). Quei citat serefere-scha sin sia atgna ovra. Scartiras d' auters auturs indichescha avat Adalbert III adina cul num digl'autur, ferton ch' el relatta renviadas sin sias ovras schubramein mo en caussa (per ex. in Annalibus). P. Pl. Spescha († 1833) di perquei era d' Adalbert III.: «El ha descret ils evenements religius de Sagogn digl' onn 1701 pli extendidamein e quels dellas dispetas de Dardin fermamein.»³³ Nus possedein ina descripziun latina dell' uïara de Sagogn sut il tetel: «Origo et Descriptio Tumultus in Rhaetia Anno 1701», copiada da P. Meinrad Birchler († 1846), che porta alla fin la remarca: «Haec ex Manuscriptis Adalberti III.»³⁴ Già la partiziun en 30 pìgns e clars capetels, semigliont sco en autras ovras dil medem autur (Annalas resp. Synopsis, Sagira Via, Cud. de suandar Cristus) attestan quella attribuziun. La scartira ei era scretta en in clar e bien latin ch' offniescha ina certa habilitad linguistica.³⁵ De quella scartira latina havein nus era ina translaziun romontscha: «Caschun e Descripziun dil Tumult u Ujarra dils de Sagoign 1701.»³⁶ Ei setracta d' ina translaziun conforma al senn e cuntegn, che giustifichescha aschibein il Romontsch sco il Latin e che proceda buca verbal- u sclavica-mein. Gie, il translatur sto esser staus da casa quei che pertucca la materia, schiglioc havess el buca duvrau expressiuns pli exactas. Aschia translatescha el in coemeterio = en santeri dils Catholics, imagines papyraceas = duas hartas u figuras, die dominica = la domengia dil Rosari.

Milsanavon fuv' el franc in Sursilvan, pertgei ch' el translatescha ex monasterio cun nossa claustra. Priu tut san ins concluder ch' il Translatur ei stau avat Adalbert III sez, ni in pader della claustra instruius dad el.

³³ Pieth-Hager, P. Pl. Spescha 1913 p. 58.

³⁴ Archiv della Cl. de Mustér MB IV. Quella redacziun latina ei buca trasmessa entiramein e senza sbagls.

³⁵ Pareglia nr. 19: securiores inter feras quam inter feros Calvini sectarios futuri.

³⁶ Il manuscret della famiglia Steinhauser a Sagogn ha G. C. Muoth publicau ellas Annalas 5 (1890) 73 — 90. Identics ei il manuscret de Mustér en MB IV. In tec varionts ei il manuscret dils Caputschins a Sagogn, dil qual Decurtins ha fatg diever en Rätoromanische Chrestomathie I (1896) 211 — 214.

Per quei menzioneschan las translaziuns romontschas era: «Tut quei ei scrit or dal Manuscrutt dil Reverendissim e Celsissim Avat Adalbert de Funs, de quei temps Avat della venerabla Claustra de Mustér.»

Ella part 1 — 9 raquenta igl avat a nus dallas difficilas relaziuns pariteticas della Foppa, ina dellas otg dertgiras aultas della Ligia Grischa. La maioritad dils habitonts era protestanta, la minoritad catolica. Entratgmein udevan alla cardientscha nova Glion, Castrisch e Valendau, ferton che Sagogn e Falera mo per part. Mo de messa ein restai Ruschein e Ladir. Denton sesentevan ils de messa repetidamein squitschai dalla maioritad de priedi: «Aschia han ils de priedi satrau a Falera in affon nunbattegiu el liug buca destinaus per tals barets, mobein permiez ils cartents, punctuond ch' il batten seigi tuttavia buca necessaris pil salit. Ils de messa han da lur vart puspei excavau il baret e satrau quel el liug destinau ed usitau.» Aunc mender fuv' ei, che a Glion duront 3 — 4 onns, la dertgira vegneva buca tenuta per consequenza de difficultads internas, aschia ch' igl uorden legal della Foppa pareva zun periclitaus. Per tal motiv han era ils de priedi de Valendau fatg caussa communal c u l s d e m e s s a ed ein seseparai 1690 dalla dertgira aulta della Foppa, sco quei ch' ei era gia stau il cass in tempset pli baul ca. 1660 — 70. Se dia della dertgira nova fuva Sagogn, nua ch' era il niev magistrat cun mistral e geraus vegnevan elegi. Per sigil mava il vegl della Foppa, cul maletg de Nossadunna, ch' ils Calvinists vevan allontanau el 16 avel tschentaner e lu remplazzau entras il Rein che cula tras ina cruna. La Ligia Grischa ha renconuschiu a sia Dieta de Trun la dertgira nova per legala. Essend ch' ei deva ussa al di della Dieta ina dertgira catolica depli, ha quei cudizzau ils de priedi buca pauc, aschia ch' els han mess tut en moviment, 1695 — 97, per annullar quella separaziun. Els han era pretendiu sentenza de dertgira e buca mo in conclus della Dieta. Mo cura che la Ligia Grischa ha declarau la dertgira de Lumnezia per competente, ein ils de priedi buca compari avon il derschader, per qual motiv la Dieta della Ligia ha lu declarau la separaziun per definitiva.

Els capetels 10 — 16 tractescha de Funs la carschenta pigiur della situaziun. Alla testa dils exagerai steva Gallus a Castell, che veva apostosau avon sia ordinaziun sacerdotala

e ch' ei allura sepassaus si sco inimitg — daventaus ch' el ei in engurgniu niev-calvinist — encunter sia famiglia (oravontut encunter siu bab Ludivic, igl anteriur castellan de Maiafeld) ed encunter tut ils de messa. Il matg 1701 ein era ils de Flem, retournond da marcau a Glion, marschai atras Sagogn ed han cudizzau talmein ils habitonts de leu entras offensiuns, ch' igl ei vegniu tier sepitgadas, el decuors dellas qualas denton buc in soli niev cartent ei vegnius blessaus. Susteni dals de Flem, levan ils de priedi de Sagogn sesparter radicalmein da lur conburgheis de messa e pretender, buca mo della facultad ecclesiastica, anzi era aunc la part ded alps e pastiras. Essend la Ligia Grischa per la gronda part catolica, buc aber tuttas III Ligias, speravan ils de priedi lur salit de quellas. La Dieta della III Ligia della fin de matg 1701 ha lu era aunc elegiu ina missiun de pasch che consisteva ord quater umens: Adalbert de Latour, mistral della Cadi, Gion Schmid, mistral de Lumnezia, domisdus per la partida catolica; per la part protestanta denton castellan Donatsch de Segls (Ligia della Casa de Diu) e capitani della tiara Jenatsch de Tavau (Ligia dellas X Dertgiras). Ils de messa han denton refusau de vegnir tractai da legats ch'udevan buca tiella Ligia Grischa. Cunquei ei la missiun dils quater commissionai stada gia ordavon nunpusseivla, e quei per motivs de dretg zun capeivels. Stend aschia, ei la dispeta de Sagogn ida vinavon e pli e pli da rudien. Silla Dieta dellas III Ligias a Tavau all'entschatta settember, han ils de priedi de Sagogn puspei pretendiu la separaziun ed ultra de quei aunc l' allontanada dil plevon de messa Caspar Jagmet (plevon de Sagogn 1695 — 1719) e l' admissiun d' in predicant per battens e riugs. Ils quater legats de pasch sura numnai vegnan danovamein commissionai de pacificar la dispeta. Malgrad la situaziun malruasseivla, han Donatsch ed Jenatsch, sin cusseglia dils de Glion, entschiet a stitgnar ina nova baselgia calvinista. De far quei vevan els segiramein il camond della Dieta de Tavau, mo che saveva buca esser competente pils de messa de Sagogn. En quei mument zun delicat, eis ei stau in sbagl psicologic de proceder quelluisa, ed ha capeivlamein clamau ina reacziun. Quei tonpli che Gallus a Castello era gia ius suenter in de messa cul stillet. Igl ei vegniu tier ina sbarrada che ha finiu cun l' expulsion dils dus legats de priedi, ina sepitgada che ha denton schau mo lev blessai sil camp de lutga (4 october).

Ual quella defensium ei stada l'entschatta digl entir embrugl, essend ch' ils de priedi han «mischedau diversas nuvialas faulsas cun veras — e derasond quellas — clamau en arma bunamein l'entira Rezia.» — «Ord in muschin han ei fatg in elefant (ex culice Elephantem) ed ein seplonschi ch' ils de messa hagien falliu entras il schliet tractament dils legats, encunter il Prenci (Principem, bein Imperatur); els seigien culpents de tradiment e lur sfrenada maltschecadad e sfarfatgadad stoppien ins en scadin cass frenar cun las armas.» Che quels passus de nies rconist ein buca pri ord l'aria, conceda igl historicher Andreas de Sprecher sez, schend: «De quellas sbarradas dev' ei da lezzas uras sils marcaus Glion, Cuera ed en auters loghens, senza ch' ins vess perquei priu la caussa per protocoll.»³⁷ Mo igl effect de quellas stravaganzas era buca pli de retener, essend che armai de Cuera e Maiafeld e d' aunc auters ulteriurs loghens ein marschai tras Trin e Flem e lu tras Lags de messa, nua ch' els han campau ils 6 d' october sut tschiel aviert (cap 17). Il menader dellas roschas anticatolicas ei stau Gaudenz de Capaul de Flem, ch' ins quintava pil capo-iniziant della sollevaziun armada. Ils de messa han pegliau gronda tema de quei, essend surpri e tagliai giu da scadina communicaziun cun la Cuera episcopala. Leu dimorava buca mo igl uestg Duri VII de Federspiel, mobein era il legat austriac Gion Antoni de Rost, ch' ins veva entras rampins, serrau en e teniu a ferm el casti episcopal. Perfin ils pass enviers la Svizzeria e la Tiaratudestga, sco era quels viers l' Italia vevan ins pertgirau ora (cap. 18).

Gl' auter di, ils 7 d' october 1701, ein **schuldada a pei e 60 a cavagl** vegni sur Lags a Sagogn e fruntai en leu cullas truppas ch' eran serabitschadas ord Val-Rein, Schons e Tusaun da l' autra riva dil Rein. Vegnend neunavon cun smanatschas de mort e spogliond las casas, ein biars de messa fugi memi alla svelta, aschia la dunna de Ludovic de Castell cun sias duas feglias, che han obteniu in refugi ella Cuort claustrala a Trun. Auters ein i entochen Tujetsch, ni schigliocsiaden els cuolms «sesentend pli segirs denter ils animals scarpons che denter ils rubiestis sectierers calvinists». Lur menader Capaul ha organisau execuziuns de castitg encunter ils me-

³⁷ Sprecher A. v., Geschichte der Republik der drei Bünde im 18. Jh. I (1872) 11.

gliers de messa. Cun la vestgadira dil plevon han ins fatg gomas, ils ss. Jelis han ins spons ora ed engulau ils daners della baselgia. Cun crucifix e maletgs de Nossadunna han ils insurgents fatg nauschs spitachels. Ad ina statua della Madonna ha in lischau tagliau giu tgau e mauns, ha lu mess quei tgierp smuttau sin ina lontscha, purtond entuorn cul clom: «Gida Maria!» Dapli han ins tartignau maletgs de Nossadunna della Glisch e de s. Antoni culs agens excrements. Ina stola han ins duvrau per hottas d'in cavagl. Enzaconts carnai cumpogns han vuliu surmenar undreivlas mattauns catolicas tiel puccau, mo ein vegni renviai entras lur detscharta resistenza. Treis dis ha quella suppressiun de Sagogn cuzzau, nua che bia rauba rubada ei vegnida purtada a Valendau (cap. 19 — 20).

Era Falera ha stuiu pagar contribuziuns, e menar quater carruns tgiemblamein cargai el camp dils protestants. Medemamein han era enzacontas casas de Schluein, demaneivel de Sagogn, stuiu suffrir dalla zun malvegnida viseta dils Calvinists, mo ch' ein cuort sissu vegni spuentai da catolics vegni en agid. (cap. 21).

Gest quels treis capetels ein impurtonts, essend ch' els datan exacts detagls dell' acziun de Sagogn. Alla fin de questa lavur stuein nus aunc vegnir anavos sin quels passus.

Las novas de quell' attacca sin Sagogn han effectuvau a Mustér aunc pir, essend ch' ei mava la curella ch' ils Calvinists de Glaruna seigien dai surenneu e gia spogliau Andiastr. Sin quei cartev' ins che tut ils de priedi en Rezia e quels dell' entira Svizzeria, lessien, essend secunvegna, liquidar ils de messa. Quella nuvia era levamein capeivla, sche nus patertgein vid la tensiun che regeva denter las duas confessiuns dapi l' emprema uiara de Villmergen 1656. Era cura che quell' novas ein vegnidas dementadas per faulsas, han ins tuttina, tucond de stuornas, clamau la glieud sut las armas. Ils de Trun e Sumvitg eran gia, sco era ils de Breil, setratgs giu la Foppa, nua ch' ils de Lumnezia e de Sursaissa tudestga sesanflavan gia. Mo ils de Tujetsch e Mustér muncavan aunc (capitel 22).

Ils 8 d' october, la sonda endamaun, ha il Cau-Ligia schau ira in clom al senat ed agl avat della Cadi. Igl avat — igl ei nies Adalbert III sez — dueigi clamar en agid ses subdits ded Uri e Val Blegn. Cun consentiment dil senat, ha igl

avat ordinau quei immediat. Ad Altdorf ha el tarmess il fumegl claustral Martin Riedi cun ina scartira; tiel castellan a Lottigna (Blegn) e tiel commissari a Blizuna ei schizun Cau-Ligia Melchior Jagmet ius da libra veglia, che leva lu turnar a casa sur Clavenna. Cun el han ins dau scartiras publicas de confirmaziun ch' eran suttascrettas dagl avat e senat. Quella extendida missiun smarveglia nuotzun, han gie era ils Lumnezians stuii clamar en agid ils de Mesauc. Quels cloms d' agid han avat e senat interpretu, essend — sco nossa cronica punctuescha expressivamein — «ch'igl ei d'obedir als camonds dil Cau-Ligia.»³⁸

La damaun dellas 6 dils 8 d'october ei pia era il pievel armau de Mustér serimnaus avon claustra u cuort claustrala, ha elegiu siu menader, ei setratgs sin prau cumin, ei lu semess enschanuglias enviers la baselgia claustrala, ei serecumanndaus a Diu, a sia Mumma Maria ed als Patruns s. Placi e s. Sigisbert, igl agid dils quals els han implorau cun las larmas els egls.³⁹ Suentier miezdi ein ei i entochen Rueun, nua che 3000 combattants catolics eran paregiai, buca quintau ils de Lumnezia e Sursaissa tudestga, che dumbravan ual tons, mo ch' eran sepostai sin l' autra riva dil Rein. Cuntut smanatschavan 6000 umens il marcauet dils predicants, Glion.

Sche las truppas ein buca s' avanzadas pli lunsch, sch' ei quei bein d' attribuir alla circumstanzia che contractivas vevan gia entschiet, allas qualas era igl uestg de Cuera ha priu part, havend destinau per quella fatschenta il domdecan Caduff ed il cont Ulisses de Salis. Ils de Sagogn levan buca conceder ch' ils de priedi astgien baghegiar ina baselgia nova e ch' ils predicants tegnien riugs sil santeri communabel, quei ch' era n' in ni l' auter stau usitau entochen ussa. La toleranza ei sesviluppada pér el decuors dil 18 avel tschentaner en nossas contradas. Essend che las contractivas ein vegnidas tratgas alla liunga han las truppas catolicas che campavan sut tschiel aviert sper la caplutta de s. Clau a Rueun, stuii supportar plievgia e fer-

³⁸ Jagmet ei staus mistral della Cadi 1687, 1690 e 1696 landrechter dellaa Ligia Grischa, 1693 syndicatur en Valtrina. HBLS IV. 381.

³⁹ *delectisque ducibus processit extra Monasterium, ibique in patentiori planitie genuflexi etc.*

daglia. Ultra de quei muncava il proviant.⁴⁰ Per quel ein ins i a Vuorz, Andiastr e Rueun. «Als de Mustér han ins, sin supplica dil senat, tarmess dus cavals cargai cun paun e caschiel, per seriscuder della fom.» (cap. 24).⁴¹

Ils 9 d'october 1701 er'ei la fiasta dil s. Rosari. La vigelgia ha ina gronda part dellas truppas priu penetienzia tier P. Carli Decurtins, ch'era cun ellas sco caplon campester. Il di della fiasta ha el admoniu la truppa de haver fidonza sin Nossadunna, il maletg della Quala steva silla bandiera, e de batter valerusamein encunter ils Calvinists; el ha lu era celebrau la s. Messa sut tschiel aviert. Sin quei han ins prelegiu ina cunvegnientscha denter las partidas, tenor la quala plevon Jagmet dueva bandunar Sagogn; las vischnauncas spartidas della Foppa duegien danovamein seunir cun l'entira dertgira ed ils protestants de Sagogn haver libertad de religiun en lur casas etc. Ils de messa, tut surpri, han acceptau quei aschi spert, essend ch'ils dus Lumnezians Geli Arpagaus e Gion Schmid han empermess sontgamein ch'ils Calvinists stoppien restituir tut il donn fatgs a Sagogn. Sin quei han ils de priedi bandunau Sagogn (cap. 25).

Suenter de quei ein era ils umens della Cadi turnai a casa, gl'emprem a Trun, nua ch'els han gl'auter di, ils 10 d'october, assistiu tuts ad ina messa cantada (d'engraziament) ella caplutta de Nossadunna della Glisch. Da miezdi ein ei setratgs a Mustér, Tujetsch e Medel.

A quei retuorn della schuldada aschunscha avat Adalbert III ils dus principals pareris dell'entira affera. Ils ins (quidam enim) manegian ch'ils de priedi hagien capiu oreifer bein de far diever dil ver mument, essend gie «ual ils pli valerus, cunzun dils Cumins della Cadi e de Lumnezia alla fieria de Ligiaun». Ultra de quei savevan ils de messa spitgar agid ni dagl Imperatur Leopold I. ni da Duitg XIV., essend che quels dus vevan sez uiara in encunter l'auter pervia della cruna spagnola (1701 — 1714). Gia ils emprems meins digl onn 1701 uregiavan ils Franzos, che vevan occupau Milaun e Mantua, encunter ils imperials, als quals

⁴⁰ Urbari de Tujetsch fol. 34v: «... biss auff Rhuis marschiert und ein Nacht im Hunger vnd Durst unter freyem himel loschiert gehabt etc.»

⁴¹ Diari de Berther. 17/18 avel tsch. p. 408: «1702 (!) Auffruhr, so im Herbst in (!) oberen grawen Pünten zuo Sagens endstanden, hat dem Kloster Tisentis R 500 gekostet.»

all'entschatta settember era las pussonzas marinas Ingheltiara ed Hollandia eran vegnidas en agid. — Auters denton giudicavan il proceder dils de priedi pli migeivel (mitius). Per els mavi ei d' unir las distaccadas vischnauncas de messa culla dertgira della Foppa. Per contonscher quei hagien els fatg valer autras finamiras, aschia l' erecziun d' ina baselgia de priedi e la lubientscha de tener riugs sin santeri (cap. 26). Nuot demuossa meglier il spért d' objectivitat e la posiziun concilianta digl avat de Mustér, che quella extendida declaraziun dils dus pareris, che sedistinguevan pulitamein in da l' auter. In historicher partischont havess giudicau, resp. sentenziau quell' affera tut autruisa.

Nosa cronica raquenta vinavon ch' ils de Mustér hagien udiu pér ussa, q. v. d. suenter esser turnai a casa, de tut quels donns e quellas profanaziuns che seigien daventadas a Sagogn. Cheu seigien els tonpli s' enriclai de buc haver cruschau las armas culs inimitgs, intervegnend era pér uss ch' ils de messa della Foppa, q. v. d. en emprema lingia Sagogn, Ruschein e Falera, seigien vegni sentenziai dal cuss. d' uiara protestantic ad in castitg de 22 000 flurins, stend gie nuot de quei el contract de pasch. Ei havess duvrau pauc ad ina sollevaziun dils catolics. La pli gronda gretta vevan ins sin Capaul de Flem, ch' ins considerava pil capo-instigader digl entir manever. Nies historiograf benedictin aschunscha: «forsa buca senza raschun» (haud forte im- merito), in' expressiun zun modesta e prudenta, che muossa danovamein il character ruasseivel e pesont dil historicher. Era tuts quels che pretendevan la pasch, vegnevan ussa taxai ed inculpai per collaboraturs e consentiders de quella (cap. 27).

Il schliet tractament dils catolics ha intimau igl uestg de scri- ver ora in c o n g r e s s a R e h a n a u, nua ch' ils mess dellas vischnauncas catolicas ein facticamein era serimnai la sera dils 6 de november, entschiet si Tujetsch e Lumnezia entochen a Me- sauc e Puschlav. Denter ils signurs seculars ein de remarcar: ba- run de Rost, legat digl Imperatur ed administratur de Razén, lu barun Rudolf de Schauenstein, Segner de Rehanau-Tumein, da- pli Gion e Giachen de Travers d'Ortenstein e finalmein Melchior Demont de Löwenberg, Segner de Schluein. Alla testa digl entir congress stevan igl uestg Duri de Federspiel ed igl avat Adalbert III de Funs, pia nies cronist. El era accompignaus da P. Gallus de Florin. Il congress ha cuzzau treis dis. Oravontut han ins se- schau informar a bucca e per scret davart ils plogns dils de Sa-

gogn e d' auters de messa che vevan giu donn entras la rebellun. Sin quei han ins drizzau ina correspondententa scartira als de priedi (cap. 28 — 29).⁴²

Per carschentar la forza della frunt catolica, han ins concludiu al congress de Rehanau de crear in agen sigil per il Corpus catholicum, che porti ual per memoria e per expiaziun dils sfarfats malfats a Sagogn il maletg de Nossadunna cull' inscripziun: «Sut tuum praesidium» (pareglia: cap. 20). Per crear in a direcziun, in tgamun, han ins dau la lubientscha agl uestg ed al legat imperial de Rost d' agir en qualitat de plenipotenziaris dil Corpus catholicum. Mo buc avunda! Scadin cumin dueigi procurar armas e muniziun, per en tutta cass esser paregiai. Il bia speravan ins dalla Ligia Grischa, che duessi reservar il dretg d' en cass de viriveris de dretg proceder cun castitgs. Als de Sagogn han ins lubiu vinavon de mantener lur separaziun e ch' els sappien sefidar digl agid dils de messa. Quei era bein d' interpretar quelluisa, ch' ils de priedi de Sagogn hagien negin dretg silla facultad della baselgia. Finalmein dueigi ina verdeivla historia (veredica Historia) dil tumult vegnir scretta e trasmessa allas dynastias vischinas, per cheutras confunder e rectificar las manzognas dils protestants e per cass d' in niev embrugl saver dumandar per agid.⁴³ Suenter de quei ch' igl uestg ed avat han tenu plaids encuraschonts, han ins serrau il congress ils 9 de november encunter sera. Nies cronist numna quel «in veramein grondius congress dils de messa en Rezia» (plane illustris Conventus). Cul rodel dils participonts concluda il davos capetel dell' entira lavur.

L' impurtonta cunvegrientscha de 1704, tenor la quala ils de messa della Foppa — en cass ch' els vegnessen tractai malgestamein — sappien pretender ina dertgira de compromiss, consistente de treis catolics e dus protestants, ei buca menzionada, in indeci depli che la lavur ei vegnida scretta immediat suenter igl

⁴² La scartira, drizzada als de priedi, ei mo nudada cul tetel inicial egl exemplar latin e romontsch: «Hochgeachtete». Egl exemplar latin eis ei schau spazi ina pagina, ina e mesa. Medemamein porta la cronica era mo l' entschatta dell' invitaziun al congress (cap. 28).

⁴³ Essend nies rapport primo latins e secundo relativamein cuorts, ei nossa lavur en scadin cass buca la descripziun officiala ch' ins giavischava. De quellas dev'ei schiglioc biaras; ina ha anflau la via entochen egl archiv ded Insbruck. Bündnerisches Monatsblatt 1949 p. 285 (dils 23. IX. 1705). Denton ha quei giavisch dil congress franc er effectuau sin de Funs.

evenement de 1701. Ella ei era, sco ei para, restada ditg e liung nunenconuschenta.

J. A. de Sprecher, che descriva 1872 extensivamein l' uiaara de Sagogn, enconuscheva buc aunc ella.⁴⁴ Pér Caspar Muoth ha publicau siu text romontsch. Ual suenter 1897, ha Caspar Decurtins s' expectorau positivamein sur quell' ovra, en sia historia della litt. romontscha; el taxescha ella per «ina viva descripziun della davosa uiaara religiosa en Rezia.»⁴⁵ Sia valeta historica ha per l' empremaga canoni J. Simonet enconuschiu, mussond si c o q u e l l a fontauna sappi completar ventireivlamein las autras.⁴⁶

Denton veva era gia Camenisch E., il historicher della spartgida de religiun grischuna, dubitau fermamein della vart historica de quella.⁴⁷ «Defuns enqueri», aschia di Camenisch, «la cuolpa mo tiels de priedi che seigien stai grittentai pervia digl ardiment dils de messa e che hagian fatg in elefant ord in pelisch». Nus havein gia viu sisu che la revoluziun a Sagogn, sco gia Sprecher ha detg, seigi en sesezza stada ina dellas biaras sepitgadas, sco ei deva bia de quellas els marcaus, senza ch' ei fussi vegniu menau in protocoll surlunder. Cheu astgass nossa cronica buca haver entiert. Camenisch vul denton enzatgei tut auter: «Tenor in rapport digl avat de Mustér Adalbert de Funs, che seigi senza dubi elaboraus tenor dir dil spiritual Jacmet, seigien las truppas evangelicas sedepurtadas a Sagogn sco' ls Asiats.» Eis ei veramein aschia? Ei gl' ei gia dall' entschatta envi remarcabel che nossa cronica descriva ual cheu exact- ed extendidamein. Igl avat semuossa propi zun bein orientaus, informaus, denton sto quei buc esser entras il plevon Jagmet, ni silmeins buc entras el persuls. Al congress de Rehanau ha el gie udiu ils plogns orals ed en scret dils de Sagogn sez (cap. 29). Dapli savevan era ils menaders contrahents catolics de quei (cap. 25). Denter Sagogn e Mustér dat ei dil reminent negin mir chinès. Nus havein buc ina solia raschun de dubitar cheu della tuttavia de-

⁴⁴ Geschichte der Republik der drei Bünde im 18. Jh. 1 (1872) 1 — 32. Seme-gliant Moor C. v., Geschichte von Currätien u. der Republik gemeiner drei Bünde 2 (1874) 1080 — 88.

⁴⁵ En Gröbers Grundriss der romanischen Philologie, III (1897) 250.

⁴⁶ Simonet J., Raetica Varia 1 (1922) 1 — 31: Der Sagenser Handel. Surtut p. 17, 19 — 20.

⁴⁷ Camenisch E., Bündnerische Reformatiionsgeschichte 1920 p. 579.

tagliada raquintaziun digl avat. Nus possedein gie aunc ils exacts registers dellas valurs enguladas, a Sagogn, che muntavan sin 14 741 renschs.⁴⁸

Dapli ha il cussegl d' uiara de priedi concediu en pliras ordras dil di, ch'ei seigi vegniu spogliau. Colonel Buol e Major Andreas Walser rapportan els sez «ch' ei hagi dau all' entschatta de tuttas sorts disuordens e ch' ei seigi perfin capitau spogliaziuns ellas casas d' enzaconts de messa.» Il congress de Rehanau ha punctuau ils lischai donns de baselgia e la sfraccassada de maletgs e la risposta evangelica sin quei congress ha concediu ch' ei hagi dau excess a Sagogn. Il donn dueva era vegnir restituius officialmein.⁴⁹ Aschi malemperneivlas che talas scenas pon forse esser, scenas che schabegian a scadina uiara civila, scongiurar ord il mund selaian ellas tuttina buc.

Camenisch dubeta finalmein era de nossa cronica, per motiv ch' ella datescha igl ingress dils Evangelics a Sagogn sils 7 d' october. Quei ei denton nuota aschi falliu, essend che cuort sissu, numnadamein ils 9 d' october 1701, la cunvegnientscha ha saviu vegnir fatga. Quella cunvegnientscha datescha era Camenisch tenor il calender niev sils 9 d' october e tenor il vegl sils 28 de settember, sco il document sez indichescha.⁵⁰ Ils datums de Sprecher ein fauls, sco gia Simonet ha mussau si.⁵¹ Per quei lai era Camenisch cun Sprecher esser occupau Sagogn bia memi ditg, numnadamein pli ch' in meins, che ha cuzzau en ver Paid mo paucs dis. Ins sa forse variar denter 3 — 5 dis, segiramein buca pli ditg. En mintga cass ei de Funs ius consequentamein tenor il calender niev e vegnius ualti datier della ver Paid.

E la finfinala para Camenisch de dubitar che las truppas dils de messa, sco de Funs indichescha, hagian mumentau 6000 umens. Mo era igl uestg quenta sulettamein ils Lumnezians sin 1200 e la gliend della Cadi sin 2000 umens, che han saviu vegnir en agid ad el. Sch' ins quenta uss aunc ils de Sursaissa tudestga ed auters succuors, sch' ei il diember de 6000 nuota exageraus.⁵² Sprecher, che Camenisch secundescha, para de sefundar, quei che

⁴⁸ Simonet 16 — 19.

⁴⁹ Sprecher 15 — 16, 20, 26, 28 — 29.

⁵⁰ Eichhorn A., Episcopatus Curiensis 1797 Cod. prob. p. 192.

⁵¹ Simonet 1, 22.

⁵² Simonet p. 20, 26.

pertegn ses diembers, sin in rapport che vul bagatellisar ton sco pusseivel quei eveniment.

Co duein nus pia valetar nossa descripziun dell' uiara? Ei setracta d' ina fideivla descripziun dils evenements, sco ei ein vegni ad ureglia agl avat e sco el sez ha fatg atras en sia qualitat sco prenci della tiara. Secapescha che la descripziun cuntegn buca tut il necessari, per puder ira per suletta fontauna. Per ex. maunca l'indicaziun che las truppas protestantas, turnond a casa, han serrau giu la Cuort episcopala a Cuera.⁵³ Nossa cronica ei mo ina relativamein pintga lavur, che leva oravontut declarar pertgei la Cadi e la Claustra han stuiiu intervegnir. Ella ei scretta immediat suenter igl eveniment, ha pia ni la necessaria gronda distanza ed era buca tut il material avon maun, per scriver ina atgna historia dell' uiara de Sagogn. Mo la descripziun digl avat ei tuttina ina engrazieivla lavur e quei tonpli ch' el, tiella clara posiziun ch' el pren, enquera era ded esser gests enviers ils cuntraris, sco quei ch' il prudent pareri en cap. 26 demuossa. Ella ei e resta in beinvegniu crap de cantun quei che pertegn l' uiara de Sagogn, davart la quala nus possedein aunc oz buc ina extendida ed exacta lavur, malgrad Sprecher e Simonet. L' uiara de Sagogn che ha agitau ils spërts entochen si ella mesadad dil 18 avel tschentaner, meritass aunc oz in studi da rudien.

⁵³ Sprecher p. 24 — 25, Simonet p. 25.